

ОРГАНІЗАЦІЯ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ СПРАВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ТЕХНОГЕННИМИ КАТАСТРОФАМИ

В останні роки в країнах колишнього СРСР збільшилася кількість техногенних катастроф. Спеціальні урядові комісії з ліквідації надзвичайних ситуацій техногенного характеру [5] називають переважно тільки дві причини аварій: зношення техніки та людський фактор. Зрозуміло, все це можна пов'язувати з переходом країни до ринкової економіки: розвал промисловості, різке зменшення фінансових можливостей підприємств призвели до фактичного закриття фінансування програм, спрямованих на заміну старої техніки та на забезпечення належних умов праці, підтримання техніки безпеки на виробництві на потрібному рівні.

Чорнобильська катастрофа, аварії на залізницях, вибухи на військових сховищах боеприпасів, скнилівська авіаційна катастрофа, ураження цивільних об'єктів військовими ракетами, традиційні вже аварії на копальнях та інших промислових підприємствах, вибухи та руйнування житлових багатоповерхових будинків та ін. — це, на жаль, наше сьогодення.

Зазначений перелік подій, які сталися в Україні, не є вичерпним і свідчить про таку вкрай важливу особливість таких справ, як їх **унікальність**. Події, які розслідуються при цьому, в майбутньому можуть ніколи не повторитися (крім традиційних вже аварій на транспорті та копальнях). Тому немає достатньої кількості справ зазначеної категорії; і таким чином важко розробити методикку розслідування, яка створюється на підставі узагальнення розслідування якогось достатньо репрезентативного масиву аналогічних справ. Тому у слідчого, як правило, немає досвіду розслідування та можливості отримати відповідну інформацію з наукових джерел.

В юридичному лексиконі з'явилося поняття «техногенне джерело підвищеної небезпеки» — під яким розуміють матеріальні об'єкти, що створені або перетворені в ході людської діяльності і які містять в собі високу ступінь імовірності змін організму людини, елементів флори і фауни, а також знищення або руйнування об'єктів оточуючого природного середовища і соціально-економічної інфраструктури [7, 17–18].

У спогадах, присвячених розслідуванню подій, пов'язаних з катастрофою царського потягу у 1888 році, А. Ф. Коні добре описав ситуацію, в якій він опинився під час початкового етапу розслідування: «...я бегло осмотрел место крушения и возвышающуюся громаду врезавшихся в землю паровозов и разрушенных, искалеченных и растерзанных вагонов, я пришел в большое смущение, ясно осознав, что от меня теперь ждет вся Россия разрешения роковой загадки над этой мрачной, бесформенной громадой развалин » [6, 421].

Можна зрозуміти, що ті, хто виїжджав на місця таких подій, цілком поділяють думки та сумніви А. Ф. Коні, в полоні яких він опинився на місці катастрофи.

На відміну від «звичайних», під час розслідування злочинів зазначеної категорії (ст. ст. 271–275 КК України) потрібно враховувати ряд специфічних факторів. Зокрема, слідчий повинен виходити з того, що відразу виникає суперечність між діями слідчого з одного боку та представників влади (місцевої або державної) і керівників галузі, де сталася подія, — з іншого боку після катастрофи. Йдеться про усунення перешкод для нормального функціонування системи: наприклад, якнайскоріше поновлення руху транспорту або ліквідація наслідків вибуху трубопроводу і відновлення постачання сировини. А вже потім надається інколи ілюзорна можливість слідству для фіксації обстановки місця події, проведення інших слідчих дій.

З іншого боку, такі дії відповідних керівників зрозумілі, оскільки викликаються доцільністю з точки зору економіки. Але на наступному етапі з боку зацікавлених осіб можуть вживатися заходи ще і для того, щоб їх не визнали причетними до наслідків, які настали в результаті катастрофи.

Саме це і призводить до **протидії** з боку таких структур, представники яких входять до складу спеціальних комісій з розслідування причин катастрофи та ліквідації її наслідків. Як зазначав з цього приводу один з політиків: «Політика і економіка — впливові члени комісій з розслідування катастроф і аварій. І найбільш впливові...».

Особливістю розслідування таких справ, яка виділяє їх з числа аналогічних, але не таких масштабних — наявність паралельного службового розслідування, яке інколи йде на шаг попереду досудового розслідування.

Таке службове розслідування — це фактично проведення огляду місця катастрофи, пошук та вилучення доказів; опитування свідків та потерпілих, призначення та проведення відомчих експертиз.

Наприклад, відповідно до **Правил розслідування авіаційних подій та інцидентів з цивільними повітряними суднами України** (Наказ Державної служби України з нагляду за забезпеченням безпеки в авіації № 943 від 13.12.2005 р.) фактично починається дізнання і проводяться процесуальні дії, які можуть бути неповторними через свою невідкладність: оглядається повітряне судно або його частини; отримується інформація у вигляді свідчень свідків; забезпечується доступ до доказів, що належать до розслідування події. Відповідно до **Інструкції з обліку та розслідування технологічних порушень в роботі енергетичного господарства споживачів** (Наказ Мінпаливенерго України № 270 від 04.08.2006 р.), спеціально створена комісія може призначати експертизу, провести індивідуальне опитування персоналу і фактично проводиться огляд місця події у вигляді «розбирання пошкодженого устаткування».

Є багато інших аналогічних правил, які стосуються інших галузей промисловості [10].

Проведення такого службового розслідування можна віднести до провадження одного з видів адміністративного процесу — позитивного правозастосовного в галузі забезпечення безпеки експлуатації, наприклад, транспорту. Зрозуміло, що розслідування за спрощеним характером, коли немає тяжких наслідків, можна визнати необхідними. А складне провадження — це саме те

розслідування, яке фактично проводиться паралельно досудовому і може ускладнити слідчому встановлення істини у справі.

Основне організаційне питання, що виникає на початковому етапі слідства, — про сили, які потрібні для успішного розслідування справи та про створення необхідних оптимальних умов для цього [9, 59].

Розкриття і розслідування зазначених справ з відомих причин, у першу чергу — їхньої особливої складності, пов'язано із значною кількістю різноманітних слідчих дій: оглядів міст події, допитів численних свідків, підготовки матеріалів та призначення складних судових експертиз та ін. Це не під силу одному слідчому (особливо, коли справа пов'язана з вибухами, масштабними руйнуваннями, великою кількістю постраждалих). Тому практично одночасно з порушенням кримінальної справи у порядку ст. 119 КПК України прокурором області або його заступниками виносяться постанови про доручення розслідування справи кільком слідчим. При цьому практика свідчить про те, що саме на початковому етапі розслідування потрібна велика слідчо-оперативна група. На наступних етапах склад групи суттєво зменшується, коли основна маса слідчих дій вже проведена.

Потрібно також врахування обстановки, в якій проводиться розслідування [1], зокрема вплив на процес розслідування подій політичного і соціально-економічного характеру, виділяючи окремо кримінологічну обстановку регіону і протидію слідству з боку окремих політичних сил [11]. Ще академік В. М. Кудрявцев вважав, що обстановка вчинення злочину охоплює також загальну історичну і соціально-політичну обстановку, конкретні умови життя і діяльності колективу, в якому скоєно злочин [8, 23].

З цим треба погодитися. Дійсно, розслідування справ цієї категорії проходить в умовах загострення ситуації в місті, регіоні і інколи супроводжується протистоянням постраждалого від катастрофи населення з місцевою владою, впливовими комерційними структурами або кримінальними формуваннями, а також ускладнюється бажанням окремих політичних сил (наприклад, які знаходяться в опозиції) зробити своїх політичних супротивників «крайніми» із звинуваченням в некомпетентності при ліквідації наслідків катастроф або в причетності до подій, що сталися. Все це суттєво впливає на обстановку розслідування, зокрема може призвести до паралізації розслідування внаслідок протидії слідству у формі залякування свідків, потерпілих, підозрюваних, а інколи і фактичного саботажу з боку місцевої влади і навіть правоохоронних органів.

При цьому треба виходити з того, що можливість впливу на слідчу обстановку, на відміну від слідчої ситуації, у слідчого практично відсутня. Більш того, якщо слідчий є суб'єктом аналізу слідчої ситуації, то стосовно слідчої обстановки його кваліфікація, можливості й інші фактори можуть самі по собі розглядатися як елемент слідчої обстановки [12].

Слідча обстановка, яка складається під час розслідування, підлягає врахуванню, оскільки невиключна наявність корумпованих і інших позаслужбових зв'язків представників правоохоронних органів з особами з числа посадовців,

які причетні до техногенних катастроф. А це може звести нанівець зусилля слідства при розслідуванні таких злочинів.

З урахуванням слідчої обстановки слідчо-оперативна група формується переважно не з місцевих працівників. Саме це є одним з головних чинників успішного розслідування, оскільки місцевий слідчий автоматично входить до числа формальних прибічників влади. А це завідомо ускладнює встановлення контакту слідчого зі свідками, потерпілими та іншими учасниками кримінального судочинства і негативно позначається на процесі встановлення істини у справі.

Якщо до слідчої групи входять місцеві слідчі, то їх робота не повинна бути пов'язана із керуванням цією групою. Найчастіше до складу групи включають місцевих слідчих, оскільки вони добре орієнтуються у місцевих особливостях, звичаях, знають людей, що, безумовно, корисно в цілому для успішного розслідування.

У результаті вказаних катастроф інколи створюються екстремальні умови, під якими розуміють сукупність факторів, які викликані явищами природного або суспільного характеру, які різко порушують нормальні умови життя населення, громадську безпеку і правопорядок, що супроводжується тяжкими наслідками, які за своїм характером є громадським лихом; суттєво ускладнюють правоохоронну діяльність і потребують оперативного прийняття додаткових правових, організаційних та інших заходів [4, 6].

У таких умовах з метою охорони життя, здоров'я, майна громадян та держави найбільш ефективним є введення на цій території надзвичайного стану. Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» [2] передбачає введення надзвичайного стану за наявності реальної загрози безпеці громадян або конституційному ладові; конфліктів, що супроводжуються насильством над громадянами, обмежують їх права і свободи. Природно, слідству потрібно використовувати таку ситуацію і створювати відповідні умови для роботи під час введення надзвичайного стану на території, де сталася техногенна катастрофа.

Великі слідчі групи для нормального функціонування повинні мати свою внутрішню структуру. Практика пропонує, зокрема, таку структуру: штаб, аналітичний підрозділ (інформаційний центр), криміналістична група, а також окремі слідчі групи (підгрупи) з розслідування окремих епізодів події, що розслідується.

На штаб покладені функції координації та забезпечення діяльності слідчої групи, збирання та аналізу інформації (наприклад, про рух справ, щодо термінів слідства та ін.). Аналітичний підрозділ систематизує інформацію про злочини та конкретних осіб, причетних до їх скоєння, складається картотека потерпілих (постраждалих). Створюються відповідні банки даних щодо вилучених речових доказів, свідчень потерпілих, свідків, обвинувачених; даних про загиблих, підозрюваних. Криміналістична група надає допомогу слідчим у застосуванні науково-технічних засобів під час проведення окремих слідчих дій, роботи з речовими доказами, підготовки матеріалів та призначення судових експертиз. Прокурори-криміналісти, експерти-криміналісти (останні —

як спеціалісти) беруть участь у проведенні найбільш складних слідчих дій: відтворенні обстановки і обставин події, огляді місць подій, атрибутизації невпізнаних трупів та ін.

Оперативним забезпеченням розслідування справ зазначеної категорії займаються оперативні групи, до яких входять працівники відповідних підрозділів МВС та СБ України.

Огляд місця події. Особливістю огляду таких справ є, у першу чергу, масштабність місць події.

Про це зазначав ще Ганс Гросс: «...По прибытию же на само место, его (следователя) подавляет сразу масса впечатлений: разрушение в большинстве случаев огромно, в разных местах лежат трупы убитых и изувеченные, а само место взрыва представляет какой-то хаос: повсюду беспорядок, суматоха и человеческие страдания...» [3, 1027].

Для слідства дуже важливо отримати повну інформацію стосовно масштабів катастрофи, якщо вона пов'язана з руйнуванням житлових будинків, промислових підприємств, катастроф на транспорті (авіаційного, залізничного, морського, трубопровідного) та ін.

Рекомендується для огляду значних територій (великі ділянки місцевості, промислові підприємства, трубопровід, акваторія порту та ін.) використовувати можливості гелікоптера. Протокол огляду у такому разі потрібен у першу чергу для отримання достатньо повної інформації про загальне уявлення щодо наслідків руйнувань на великому підприємстві, у населеному пункті або регіоні (розлив, наприклад, нафтопродуктів у результаті вибухів на трубопроводах та ін.). При цьому виправдано використання відео- та фотозйомки. А результатом такого огляду може бути отримання повної інформації щодо місць подій, які вже потребують детального огляду.

Застосування відеозапису дозволить після закінчення обльоту з оглядом місць подій оперативно продемонструвати відеозапис іншим учасникам наступних оглядів. Це надасть їм необхідне уявлення щодо місць подій, які вони будуть оглядати.

Треба також враховувати і такий важливий фактор, яким є те, що в умовах настання негативних наслідків техногенних катастроф не завжди можуть бути створені відповідні умови для безпечного проведення такої слідчої дії.

Прикладом може бути спроба огляду реактора на ЧАЕС в квітні 1986 р. Слідча група відразу після повідомлення прибула для огляду, не маючи при цьому достовірної інформації щодо радіаційної обстановки на місці огляду. Це призвело до того, що спецавтомобіль (криміналістична лабораторія) було залишено біля реактора, оскільки він не підлягав чистці в результаті радіоактивного опромінення і був небезпечним для людини. І в подальшому огляд зруйнованого реактора проводився шляхом відеозйомки з гелікоптера.

Спуск слідчого в копальню, наприклад, пов'язаний з отриманням відповідного медичного дозволу для роботи в копальні, проходженням відповідного інструктажу з техніки безпеки та інших заходів, які можуть забезпечити безпечні умови для проведення слідчого огляду.

Сам огляд місця події обов'язково проводиться за активної участі спеціалістів. Унікальність зазначених подій призводить до того, що слідчий фактично не володіє знаннями щодо якогось, наприклад, виробництва, технологічних циклів та ін. І тільки спеціалісти, досконало знайомі з обладнанням, яке застосовувалося під час виробничих процесів, можуть надати достовірну інформацію, в тому числі і щодо наявності безпечних умов для проведення такої слідчої дії, якою є огляд місця події, а також щодо фіксації обстановки та пошуку і кваліфікованого вилучення об'єктів, які потрібні для проведення експертних досліджень. При огляді місць подій в копальнях, наприклад, обов'язкова участь маркшейдера, який готує відповідну план-схему до протоколу огляду.

До основних негативних обставин, які супроводжують огляд, є суттєва зміна обстановки місця події в результаті проведення рятувальних робіт (пов'язаних з пошуком постраждалих); проведення службового розслідування; гасіння пожежі, дій з пошуку вибухових пристроїв; інших невідкладних заходів, які спрямовані на ліквідацію наслідків катастрофи.

І все це ускладнює проведення огляду. Тому у разі виникнення потреби у відтворенні обстановки місця події, яка суттєво змінена до початку його огляду слідчим, треба вилучати відеозапис, яким супроводжувався процес ліквідації наслідків аварії та рятувальні роботи.

Опитування очевидців та постраждалих. Свідків у зазначених справах традиційно можна віднести до двох основних груп: по-перше, це свідки-очевидці зазначених подій, а по-друге, це свідки з числа працівників підприємства, яке постраждало в результаті катастрофи.

При цьому треба враховувати, що допит як свідків, так і потерпілих може мати невідкладний характер. Це пов'язане з допитом постраждалих у результаті аварії, які отримали тілесні ушкодження і у важкому стані знаходяться в лікарні. Свідки і постраждалі, крім того, можуть терміново виїхати за межі регіону в результаті відселення населення в процесі ліквідації наслідків техногенної катастрофи.

Затягування з допитом може негативно сказатися і на показаннях свідків. Вони можуть бути піддані тиску з боку осіб, які не зацікавлені у встановленні істини у справі у зв'язку із причетністю до катастрофи.

Залучення фахівців, підготовка матеріалів та призначення судових експертів. Унікальність подій, що призвели до техногенних катастроф, призводять до труднощів з пошуком та залученням до проведення окремих слідчих дій спеціалістів. На початковому етапі розслідування як спеціалісти залучаються працівники «постраждалого» підприємства, а у подальшому це можуть бути працівники аналогічних підприємств з інших регіонів, або спеціалісти з числа наукових співробітників науково-дослідних інститутів відповідної галузі промисловості.

Часто спеціалістів необхідної кваліфікації залучають до експертних комісій, які створюються під час службового розслідування. При цьому це можуть бути найбільш досвідчені, авторитетні спеціалісти в цій галузі знань, які представ-

ляють провідні галузеві науково-дослідні інститути. Тому не завжди слідчий може залучити на початковому етапі розслідування відомих і достатньо кваліфікованих фахівців.

За результатами службового розслідування складається відповідний акт експертизи (в якому достовірно викладені причини техногенної катастрофи, наданий перелік посадовців, дії або бездіяльність яких призвели до подій, що розслідуються), але відповідно до п. 18 постанови № 8 Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 р. «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» акти та інші документи, в тому числі відомчі, де зазначаються обставини, встановлені із застосуванням спеціальних знань, не можуть розглядатися судами як висновок експерта та бути підставою для відмови в призначенні експертизи, навіть якщо вони одержані на запит суду, органу дізнання або слідчого.

При підготовці матеріалів для проведення експертиз (переважно інженерних) вилучається відповідна документація, посадові інструкції та інші документи, для визначення кола осіб, які причетні до настання тяжких наслідків у результаті катастрофи.

Проведення зазначених дій на початковому етапі розслідування справ про техногенні катастрофи та дотримання цих рекомендацій (їх перелік не є вичерпним) дозволить відновити всі обставини події, яка розслідується.

У разі невиконання цих рекомендацій слідство може опинитися у ситуації, на яку вказував ще Ганс Гросс: «Во всех технических предприятиях, рудниках, фабриках и пр. обыкновенно вина падает на одного бедного рабочего; в действительности же источник вины лежит в недостаточном количестве рабочих, недостаточной подготовке их, в недостаточном надзоре за ними, что объясняется злосчастной скупостью и страстью к наживе предпринимателей: работник нанимается наиболее дешевый и ставится к работе слишком тяжелой и ответственной» [3, 1030].

Література

1. Васильев А. П., Яблоков П. П. Предмет, система и теоретические основы криминалистики. — М.: Изд-во МГУ, 1984.
2. Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 23. — Ст. 176.
3. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. — М.: ЛексЮст, 2002. — 1088 с.
4. Демидов Ю. П. Уголовно-правовые меры борьбы с правонарушениями в экстремальных условиях. — М., 1993.
5. Загальні положення про спеціальну Урядову комісію з ліквідації надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, затверджені постановою Кабінету Міністрів України № 843 від 14.06.2002 р.
6. Кони А. Ф. Собрание сочинений: В 8 т. Т. 1. Крушение царского поезда в 1888 году (Барки — Тарановка). — М.: Юрид. лит., 1966. — 568 с.
7. Корна В. Д. Основы криминалистического учения о техногенных источниках повышенной опасности: Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.09. — М., 2006. — 52 с.
8. Кудрявцев В. П. Объективная сторона преступления. — М.: Госюриздат, 1960.
9. Ларин А. М. Расследование по уголовному делу. Планирование, организация. — М.: Юрид. лит., 1970.
10. Порядок розслідування та ведення обліку нещасних випадків, професійних захворювань і аварій